

**ТЕОРЕТИЧНІ, ЗМІСТОВІ Й ТЕКСТОЛОГІЧНІ
ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВЛЯНЬ
(НА МАТЕРІАЛАХ ПОЛЬОВИХ ЗАПИСІВ ІЗ
РОКИТНІВЩИНИ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛ.)**

Анотація

Актуальність дослідження полягає у необхідності вивчення українських замовлянь як одного з найбільш утаємничених, неpubлічних жанрів народної творчості.

Метою статті є аналіз замовлянь крізь особну призму репрезентації вербальної магії, встановлення ознак їхньої okazіональності, окреслення їхніх структурних властивостей в складних комплексах магічних ритуалів.

Завданням здійснення наукової експертизи українських замовлянь на матеріалах польових записів із Рокитнівщини Рівненської області, що в давнину представляли сферу народної медицини, служили для захисту родини, оселі, господарства й об'єднували слово та дію.

Результати. Попри наявні записи й дослідження цих текстів, тема актуальна, оскільки включає огляд теоретичних, змістових і текстологічних особливостей вивчення словесної магії українців, а також маємо за мету введення до наукового обігу раніше не опублікованих записів замовлянь із Рокитнівщини (рівненське Полісся). Зазначені тексти цікаві своєю збереженістю, давніми структурними формами (формульністю), символікою, художніми засобами і навіть фактом, що й до сьогодні перебувають у побутовому обігу, є затребуваними,

незважаючи на сучасні глобалізаційні процеси. Такий стан існування жанру замовлянь у поліському регіоні можна пояснити його природною захищеністю у минулі століття (ліси та болота створювали своєрідний бар'єр від нападів зовнішніх ворогів, зону, в якій фактично не вміли воювати швидкохідні кінні військові угруповання кочівних племен, що набагато вправніше почувалися у зонах степу та лісостепу.

Нинішня російсько-українська війна загострила відчуття патріотизму, етнічної й культурної приналежності. У цьому контексті аналіз виявів давніх форм культури, якими є й замовляння, їх трансформації, простеження текстових змін від дохристиянських часів до сьогодення й водночас неабияку стійкість структурних елементів та символічних образів відкриває перед науковцями широкий простір для нових досліджень.

Висновки. У текстах замовлянь закодовано давній світогляд слов'ян, їх світобачення та світорозуміння, метафорично відчувається єдність з природою. Вони пронизані неповторними образами, що наповнені символічним змістом, є взаємозалежними та взаємообумовленими.

Ключові слова: *українські замовляння, давній світогляд слов'ян, Рокитнівщина, Рівненська обл., символічні образи, вербальна магія, okazionalnıstʹ, художні засоби.*

Zh. Yankovska. THEORETICAL, SEMANTIC, AND TEXTOLOGICAL FEATURES OF UKRAINIAN INCANTATIONS (BASED ON FIELD RECORDS FROM THE ROKYTNE DISTRICT, RIVNE REGION)

Abstract

The relevance of the study lies in the need to study Ukrainian spells as one of the most secret, non-public genres of

folk art.

The aim of the article is to analyze spells through the special prism of the representation of verbal magic, to establish signs of their occasionality, to outline their structural properties in complex complexes of magical rituals.

The objectives of conducting a scientific examination of Ukrainian spells on the materials of field records from the Rokytniv region of the Rivne region, which in ancient times represented the sphere of folk medicine, served to protect the family, home, economy and combined word and action.

Results. Despite the existing records and research of these texts, the topic is relevant, since it includes a review of the theoretical, semantic and textological features of the study of verbal magic of Ukrainians, and we also aim to introduce into scientific circulation previously unpublished records of spells from the Rokytniv region (Rivne Polissya). These texts are interesting for their preservation, ancient structural forms (formula), symbolism, artistic means, and even the fact that they are still in everyday circulation and are in demand today, despite modern globalization processes. This state of existence of the genre of spells in the Polissya region can be explained by its natural protection in past centuries (forests and swamps created a kind of barrier from attacks by external enemies, a zone in which fast-moving horse-drawn military groups of nomadic tribes, who felt much more skillful in the steppe and forest-steppe zones, were actually unable to fight).

The current Russian-Ukrainian war has exacerbated the feeling of patriotism, ethnic and cultural belonging. In this context, the analysis of manifestations of ancient forms of culture, such as spells, their transformations, tracing textual changes from pre-Christian times to the present, and at the same

time the remarkable stability of structural elements and symbolic images opens up a wide scope for new research for scientists.

Conclusions. The texts of spells encode the ancient worldview of the Slavs, their worldview and understanding of the world, and one can metaphorically feel unity with nature. They are permeated with unique images that filled with symbolic meaning, are interdependent and mutually conditioned.

Key words: *Ukrainian spells, ancient worldview of the Slavs, Rokytniv region, Rivne region, symbolic images, verbal magic, occasionality, artistic means.*

Вступ

Постановка проблеми. Народна магія у різних її формовиявах з давніх часів і до сьогодні цікавила людство. Будучи утаємниченою, такою, якою володіють далеко не всі, вона проникає в усі шари суспільства, змінюється разом із ним, впливаючи на різні форми культури. Скажімо, сьогодні серед підлітків і дорослих популярним є фентезі як жанр літературних творів (українських та зарубіжних), багато з яких вже екранізовано. У них за сюжетом автори часто вдаються до магічного вирішення проблем і найчастіше апелюють до народної магії. Варто згадати хоча б твір Дж. К. Роулінг «Гаррі Поттер», в якому спостерігаємо осучаснені традиційні мотиви магії для боротьби зі злом (як, наприклад, літання на мітлі й т. п.), або твори Дари Корній, що повністю базуються на образах української міфології та використанні охудожнених магічних прийомів.

Магічно-фольклорні жанри, будучи різними в народів світу, викликають інтерес як широкого загалу населення, так і дослідників. Це можемо стверджувати, маючи на увазі й українські замовляння як самостійний

жанр народної вербальної магії та обов'язковий супровідний елемент інших видів магічних дій та обрядів. Нині серед населення залишилося не так багато носіїв і трансляторів усної традиції замовлянь. На це є свої причини. Наприклад, Л. Мусіхіна з цього приводу зазначила: «Сучасні урбанізація та глобалізація якщо ще не призвели, то невдовзі призведуть до того, що усна народна творчість, мистецтво окремих етносів й етнічних груп відійдуть у минуле. Не варто суб'єктивно оцінювати ці процеси, однак саме з окреслених причин і постає необхідність збереження самобутніх явищ культури» (Мусіхіна, 2012: 3). Як відомо, на зникненні окремих фольклорних жанрів і текстів акцентували ще фольклористи XIX століття і завдяки цьому зберегли тексти дум, записи багатьох народних пісень, епічних творів, обрядових артефактів. Сьогодні інші чинники, інші причини такого зникнення, але вони, на жаль, більш незворотні, про що й пише вищезгадана дослідниця. Тоді це були заборони російського царизму на державному рівні. Вони тривали ще й протягом усього XX століття, за часів радянської влади, що була подеколи ще жорстокішою.

Багато вдалося знищити за ті століття. Але українська культура виявилася життєздатнішою, ніж вважали представники попередніх режимів. Зберігаючись на родинному, генетичному рівні, обряди, звичаї, фольклорні твори передавалися й передаються із покоління до покоління. Вони, зрозуміло, не є незмінними, особливо звичаєво-обрядова культура, адже змінюється й суспільство, умови життя етносу. Та все ж, навіть у трансформованих виявах це для нас величезна цінність, оскільки за новітніми формами можна декодувати їх первинну сутність і символічну значущість.

Актуальність дослідження полягає у необхідності вивчення українських замовлянь як одного з найбільш утаємничених, непублічних жанрів народної творчості.

Л. Дунаєвська писала про те, що сьогодні для України не є чужою стихія магічного слова, «прихована від широкого загалу попередньою системою, у демократичному суспільстві вона вихлюпнулася назовні через різноманітні психопрактики, рекламу, особливо у мас-медіа – радіо, телебачення, преса тощо». Вчена вважає, що «цей процес підтверджує давно доведену думку, що людина споконвіків вірила в силу добра, зенергетизованого у слові, ідеї життя» (Дунаєвська, 2001: 3).

На замовляння як особливий жанр українського фольклору вчені звернули увагу ще в кінці XIX – на поч. XX століття. Окремі зафіксовані тексти та згадки про них містяться у статтях М. Максимовича, О. Потебні, М. Сумцова (варто згадати його безпосередню працю «Пожелания и проклятия» (Сумцов, 1896), В. Милорадовича, Б. Грінченка, М. Драгоманова, П. Чубинського та інших. Проте у радянські часи на дослідження цих текстів було накладено табу. Тому першою вагомою науковою працею з осмисленням текстологічних особливостей і символіки замовлянь у передмові й коментарях, а також публікацією текстів стала книга «Українські замовляння», упорядник М. Н. Москаленко, автор передмови та коментаря М. О. Новикова; редактор І. М. Римарук (1993); приблизно у цей же час дослідженням жанру займаються на кафедрі КДУ ім. Тараса Шевченка Л. Дунаєвська, О. Таланчук, Л. Шурко, О. Івановська, М. Дмитренко, Т. Полковенко, Н. Салтовська, Н. Лисюк, Л. Копаниця, а також у Львові В. Галайчук та ін; текстологічні особливості

замовлянь досліджено в науковій монографії І. Гунчика «Український магічно-сакральний фольклор: структура тексту та особливості функціонування» (2011); книги Л. Мусіхіної «Магія українців устами очевидця» (2012) та І. Ігнатенко «Народна медицина і магія українців» (2016) – науково-популярні видання, що містять цікавий фактологічний матеріал; невеликою, але оригінальною є збірка текстів «Українські магічні замовляння», упорядник В. Креслав (2020); доклали зусиль для дослідження цього жанру фольклору, також В. Фісун (видавав збірники замовлянь у власних записках та записані студентами), В. Антонюк (досліджувала ритміку замовлянь), О. Павлов (вивчав художню систему українських замовлянь, видав монографічний збірник «Вербальна магія українців» (1998)); зовсім недавно була видана хрестоматія «Магія слова. Українські замовляння: поетика, психологія, обрядовість: хрестоматія» (2024), упорядник В. П. Фісун, за ред. О. В. Наумовської, що містить передмову, статті, в яких осмислено особливості жанру, тексти замовлянь, зафіксовані в різні роки викладачами і студентами кафедри фольклористики КНУ ім. Тараса Шевченка. Як пише О. Наумовська, «упродовж багатьох тисячоліть людство плекало віру в надприродну силу слова, тож вербальна магія сягає глибини епох і є невід’ємною частиною духовної культури не лише українства, а й всього людства» (Наумовська, 2024: 6). Тому надзвичайно важливим завданням залишається вивчення культури наших далеких предків, оскільки, на думку Л. Мусіхіної, «саме через вплив на навколишній світ шляхом обрядів і ритуалів виявляється здатність людини до складних мислительних операцій, виникає символ – знак, за яким криється значно глибший сенс, ніж є цей знак сам собою». Й далі дослідниця

висновує, що «символізм ранніх релігій містить поняття архетипів – символів, що набувають одного й того самого змісту для великих груп людей і значною мірою впливають на їх мислення, психічне й духовне життя» (Мусіхіна, 2012: 5). Усе свідчить про те, що замовляння були мовленнєвою частиною давніх релігійних культів, які «відображають рівнопартнерські стосунки людини з природою» (В. Давидюк). Таку ж думку засвідчено у «Словнику символів культури України» (стаття Л. Кожуховської), де замовляння трактуються як «символ образного втілення природи; гармонійного співжиття людини з природою; єднання людини з Космосом; сили вимовленого слова, засобу убезпечення від злих сил, зурочень тощо» (Словник символів культури, 2002: 87).

Метою статті є аналіз замовлянь крізь особну призму репрезентації вербальної магії, встановлення ознак їхньої okazіональності, окреслення їхніх структурних властивостей в складних комплексах магічних ритуалів.

Завданням здійснення наукової експертизи українських замовлянь на матеріалах польових записів із Рокитнівщини Рівненської області, що в давнину представляли сферу народної медицини, служили для захисту родини, оселі, господарства й об'єднували слово та дію.

Російсько-українська війна загострила відчуття етнічної приналежності, змусила по-іншому подивитися на власну національну культурну спадщину. Серед інших епічних та ліро-епічних жанрів нині на межі зникнення виявилися й замовляння як вербальна магія українців, закорінена у глибину віків, у давню символіку як форму спілкування з природою, як відображення давніх релігійних культів. Це відбулося з різних причин. По-перше, магичні

тексти, які супроводжувалися найчастіше ритуально-символічними діями, уже з часів їх виникнення були не загальнодоступними, ними володіли тільки «обрані», а отже, це тексти таємні й, відповідно, передавалися вони не всім, а тільки тим, кому належало. По-друге, великі зміни й трансформації у цих текстах та обрядодіях відбулися із приходом християнства. З одного боку, поступово до магічних дій і текстів входять, об'єднуючись із язичницькими, християнські форми, образи, символи. Але з другого боку, церква заборонила практику замовлянь та магічних ритуалів як гріховну. Та все ж, вона продовжувала жити в народній традиції, в побуті, особливо у регіонах, природно захищених від зовнішніх впливів, завойовницьких набігів та віддалених від цивілізованих центрів. Такими регіонами в Україні є Полісся й Карпати (а також частково Прикарпаття й Закарпаття), де завдяки захисту лісами, болотами чи горами панувало більш безперервне і менш позначене ворожою експансією існування місцевої традиції. Це дуже позначилося на духовній культурі цих регіонів, дозволило їй безперервний розвиток. В інших регіонах – це найчастіше віддалені від торгових шляхів та міських центрів села. По-третє, виникнення в кінці XX – на початку XXI століття численних екстрасенсів та їх розрекламовані практики великою мірою знівелювали уміння носіїв, які володіли таємницями вербальної магії, знали й берегли усну традицію замовлянь.

Водночас спостерігаємо й явища «живучості», а тому збереженості народного слова в поєднанні з магічними техніками, які не можемо пояснити нічим іншим, як міцністю міжпоколінних зв'язків, силою традиції, прагненням володіти таємними знаннями, розуміти природу й за допомогою вербальних та невербальних

засобів впливати на людей, тварин, урожай та й саму природу, єднання з якою в цих обрядодіях і виражає людина.

Методи дослідження

Методологічну основу цього дослідження становлять метод узагальнення для об'єднання і введення до теоретичного дискурсу основних досліджень про замовляння як жанр усної народної творчості, що важливо для його розуміння й дефініції; порівняльно-історичний метод. Великої уваги приділено також методу польових записів та опрацювання первинного матеріалу, його текстологічний аналіз, оскільки стаття написана з метою насамперед оприлюднити раніше не надруковані тексти народних замовлянь, записані на Рокитнівщині (Рівненська обл., Полісся).

Результати і дискусії

Українські замовляння – давні тексти, первинні форми яких простежуються або викристалізуються із християнських нашарувань, мають дуже глибоке коріння. На взаємодію замовляння, міфу й давнього язичницького молитвослова, їх взаємопересічення неодноразово наголошували вчені. Зокрема, М. Новикова у передмові до видання «Українські замовляння» писала, що ці давні словесні формули «породжені ще живим міфом» й водночас є «молитвословом язичництва» (Новикова, 1993: 8). Такої ж думки притримується й Г. Лозко. Це частково співпадає із концепцією О. Потебні (XIX ст.), який, за спостереженнями В. Петрова (на це звертають увагу багато дослідників), «обстоює тотожність фольклорних, пізнавальних і психологічних явищ і форм» (Цит. за вид.: Гунчик, 1996: 22). Таким чином, на перший план виходить психологічний складник, коли бажане за допомогою

певного обряду (дії) й так званої «словесної чари» (мовленнєвий складник) стає дійсним. Натомість О. Павлов, провівши детальний аксіологічний аналіз текстів, зазначив, що «замовляння – продукт магії, а не міфології. Як містична субстанція замовляння – це словесно виражений магичний акт, завдяки якому бажане має здійснитися» (Павлов, 2024: 25). Отже, дослідження народних замовлянь у фольклористичному вимірі дає ключ до розв’язання важливих етнологічних завдань, пов’язаних з проблемами походження та розвитку світоглядних уявлень і знань українців, особливо про народну магію.

Наголошуючи на синтезованій формі слова й обряду, О. Павлов зазначив, що «генетичний космос замовлянь ґрунтується на особистому ставленні пралюдини до слова як до слова-діла (слова-дії) з характерною нерозчленованістю понять. Слово мислилося так само предметно, як і сам предмет, було такою самою дією, як і сама дія, таким матеріально означеним, як і сама ознака тощо. Отже, вербальна магія була проявом дифузного мислення» (Павлов, 2024: 21). Автор водночас акцентує на формульності й обов’язковому промовлянню вголос текстів замовлянь під час оказіональних синтетичних обрядів (іноді швидко або притишено, але не подумки). З цього приводу він написав: «Важливою частиною магичної процедури є проказування словесної формули вголос. Проте вона може включити в себе реальні, також символічні дії (вигнання хвороби як одна з найбільш поширених вербальних формул, викурювання, викачування яйцем, виливання на віск, відливання водою, скурювання, струшування, передача тощо)» (Павлов, 2024: 26).

Визначаючи класифікацію народної магії за метою та способами здійснення магичних дій (біла, чорна, сіра,

червона, вербальна, катартична, імітативна, контактна, парціальна, ініціальна) та виокремлюючи її види за характеристикою засобів, з допомогою яких виконуються ці дії (тератологічна, рослинна, метеорологічна, магія чарівної речі, музики, танцю, зображення, вербальну), Л. Мусіхіна, словесну магію, тобто замовляння, включає до першого й водночас до другого переліку (Мусіхіна, 2012: 9–12). Напевне, можна говорити про те, що вербальна магія є і окремим видом, і тим додатковим засобом, який забезпечує ефективність також в інших її видах (дія + слово), тобто відбувається їх поєднання. Це помічаємо й при визначенні згаданою вище авторкою основних *функцій* (пізнавально-пояснювальна, практична, психологічна, віщувально-прогностична, превентивна) та *принципів* (принцип ланцюжка «причина – наслідок», переходу священного у хтонічне, контагіальності, рецептивності, парціальності, подібності) магії (Мусіхіна, 2012: 12–14). Поєднаність замовлянь із дією простежується й у їх дефініціюванні як фольклорного жанру, хоч загалом це непросте питання, оскільки саме із багатофункціональності та синкретичної природи цих текстів випливає фактично їх міжжанровий характер. О. Наумовська називаючи замовляння «одним із найархаїчніших фольклорних жанрів», пише, що це «уснословесні сугестивні формули прагматичного характеру (що мають на меті отримання користі чи заподіяння шкоди), які супроводжують магічно-ритуальні практики» (Наумовська, 2024: 5).

Виходячи із вищесказаного, можемо говорити про те, що єдино прийнятого визначення, яке охопило б усі повністю ознаки замовлянь як жанру немає. Кожен із дослідників, розглядаючи ці тексти під іншим кутом зору, вносить у це визначення, відповідно, й інші диференційні

ознаки. Наприклад, О. Соляр називає замовляння «актом комунікації», що «передбачає як вербальні, так і невербальні компоненти» й називає його «вербально-предметно-акціональною тріадою» (Соляр, 2005: 11). На її думку, «усі тексти замовлянь побудовані згідно з принципами магічного мислення (аналогія, приналежність, мовне табу), партиципують з семантичними площинами “святості” , “дієвості”, “рівноваги”» (Соляр, 2005: 11). Окрім того, як бачимо на прикладі назв дій, в яких використовуються замовляння (іноді як домінуючі), зафіксованих на території Рокитнівщини, місцевими синонімами до слова «замовляти» є слова: «шептати», «одшепчувати», тобто говорити текст пошепки, що й визначає утаємниченість цих текстів, «заговорювати», «відробляти», «приказувати», «заклинати». Це також засвідчує, що термін «замовляння» є багатозначним і синтезувати єдине визначення, яке охопило б усі аспекти дуже важко.

В оказіональних магічних обрядах, які супроводжуються замовляннями, важливу роль відіграють місце, час, текст і самі учасники дійства: той, хто замовляє (суб'єкт), його «помічники» (святі, Богородиця, персоніфіковані сили природи), об'єкт впливу (адресат), засоби та інструменти для досягнення мети, зовнішній світ, на який проєктується замовляння.

Упродовж проходження однієї із фольклорних практик за сприяння студентки із Рокитнівщини (рівненське Полісся) вдалося записати місцеві замовляння у двох селах цього регіону від чотирьох інформаторок, двоє з них перебувають у родинних стосунках, хоч проживають у сусідніх селах. Всі учасниці запису пішли на контакт з умовою нерозголошення точного місця проживання та їх

біографічних даних і враховуючи те, що добре знали студентку, яка була їхньою родичкою. Зважаючи на це та з етичних міркувань, використаємо лише змінені імена інформаторок: пані Ганна (1936 р. н.), Катерина (1940 р. н.), Лідія (1944 р. н.), Марія (1947 р. н.). Тому після цитувань записів не подаємо покликання на список літератури, а лише покликання в тексті на оповідачку. Цікавим джерелом для порівняння можуть бути тексти замовлянь та розповіді про них із Київського Полісся, здійснені А. Шкарбаном (Шкарбан, 1997).

Суб'єктами магічного акту, як правило, виступають конкретні люди, які традиційно, принаймні так вважають на Рокитнівщині, доволі похилого віку: у селах, де здійснювалися записи, їх називають знахарками або відьмами. Зазвичай цих жінок обходять і дивляться на них з пересторогою. Деякі з них поділилися історіями про те, як вони отримали цей дар. За традиційним переконанням, такі надприродні здібності можуть мати ті, хто народився у понеділок, і ті, кого в понеділок «мати відняла від грудей». Як зазначено у «Словнику символів культури України» із посиланням на дослідження П. Чубинського, цей день здавна вважали складним, несприятливим для починання важливих справ, оскільки понеділок вважається днем «снування» світу» (Словник символів культури України, 2002: 39). З цього можна зрозуміти, що надприродні здібності мають діти, які народилися в понеділок. Л. Мусіхіна з цього приводу зазначила: «Особливими є понеділкові діти, оскільки вони наділені паранормальними здібностями та є потенційними чаклунами, знахарками та віщунами. Аби така дитина краще розвивала свої надприродні якості, її в понеділок відлучали від грудей і

радили постити все життя щопонеділка» (Мусіхіна, 2012: 24).

Другим шляхом передачі таких знань є спадковий. П. Ганна із Рокитнівщини розповіла про те, що цей дар дістався їй від матері: «Од мами своєї взнала, що ранше до нас люди з усіх сёл приїжджали, щоб мама їм пошептала». Вона поділилася, що спочатку мама не хотіла її навчати, хоч вона і просила, а надавала перевагу брату, який не мав бажання здобувати таких знань: «Знаєш, дочечко, мама моя мене вчить не хотіла, я їй просіла, а вона казала: то не всім дано отіє слова знать, а брата мого вчила, але він того знать не хотів».

П. Катерина із сусіднього села розповіла, що свої вміння вона перейняла від «баби», тобто рідної бабусі та ще й напівмістичним шляхом – через сон: «Ой, моя баба все знала, вона мені приснилася й розказала. Я встала, да й все запам'янала. А потім уже і сама почала читать різні книжки». Вона також наголосила, що «дехто за плату мог ставать знахурами. Я таких знала, але вони такіє страшніє вещи робілі. Також проті своєї волі могли бути знахарями, не знали, що їм баба або матер передали».

Приблизно такими ж за змістом оповідями поділилися й дві інші респондентки. Можна говорити, що сьогодні спадковий шлях передачі таких знань вважається найбільш вірогідним. Цікаву інформацію про передачу магічних знань на Поліссі зафіксував А. Шкарбан. Із його записів дізнаємося, як одна знахарка з Київського Полісся розповіла йому про те, що коли «баба шепче і хочеш у неї перенять, то треба взяти її за юпку і повторювати слова молитви. Трапляються випадки, коли після передачі забороняють лікувати три чи сім років, очевидно для того,

аби за цей час отримані знання або забулися, або набули сили» (Шкарбан, 1997: 224).

Щодо того, чому тексти замовлянь зберігалися в таємниці. П. Лідія із Рокитнівщини розповіла, що після оприлюднення своїх знань знахарка нібито втрачає свою силу: «Слова такіє вголос не можна попусту промовлять, бо потім з їх толку не буде, як буду людям казати, яким треба». Як правило, на цій території (та й не тільки) суто перед смертю знахарка передавала ці вміння близькій та здібній до того людині. Напевне, тому майже всі дослідники середини ХХ ст. констатували, що через цю причину дуже важко вивідати у знахарок інформацію про народне лікування. Сьогодні така утаємниченість зберігається частково, деякі знахарки не дуже охоче, але все-таки йдуть на контакт, розповідають самі замовляння та про акти лікування. Про це свідчить етнографічний матеріал, який вдалося зібрати, хоч і не без труднощів. Скажімо, одна із респонденток дуже насторожено подавала інформацію та відповідала на питання до якогось моменту, а потім різко відмовилася, замовкла і сказала залишити оселю.

Принципова різниця між сучасними навченими «магами» й традиційним знахарством полягає й у способі розрахунку за цілителство чи іншу послугу. Троє із зазначених інформаторок зазначили, що ніколи не чекали на винагороду і тим більше не ставили конкретних сум, бо це позбавляє їх сили. Наприклад, п. Лідія розповіла про те, що плату за свою роботу брати їм не можна, оскільки можуть втратити свій дар: «Приносили потім усе, всяке йой за те, але мама не брала. Редко колі, як од щирое душе давалі, то і брала, а як просто так, абі дати, то не. Казала: і так забуваю всякіє шептення, а як почну брать, то і воппе не знатіму».

Зазвичай нинішні «шептухи», як і згадані на Рокитнівщині, є людьми віруючими, ходять до церкви, у певні дні освячують воду, мак, зілля, сіль, ніж, свічки та інші предмети, які використовують у практичній діяльності (використання різних предметів у магічних ритуалах – ще одна, досить цікава тема для узагальнюючого дослідження). Проте їхні дії, як і тексти, є наскрізь синкретичними, сягаючи своїм корінням у давні дохристиянські часи. П. Катерина розповіла, як вона знешкоджувала «підкинуті» яйця, на яких «було пороблено»: «То я прийшла да тие яйца святою водою покропіла, да маком посипала те місце, щоб їх ніхто зачепить не мог, да вноче то робіла». Як відомо, ніч постає сакральним часом, бо, за поясненням багатьох учених, це час первинний, час хаосу, з якого потім потім постає світ.

Найбільш поширеним атрибутом okazіональних обрядів із замовляннями є вода, найчастіше використовують освячену в те чи інше свято, адже відомо, що це природна субстанція, яка не тільки може змінювати свій стан, фізичну формулу, але й зберігати та передавати інформацію. Усі інформаторки говорили саме про «свячену» воду. Тільки п. Марія згадала про «непочату» воду як цілюшу, тобто взятую з джерела, річки або криниці до сходу сонця першим. Раніше у такій воді навіть купали немовлят. На ній готували зілля, а також використовували для нашіптувань, у неї вбивали яйце, яким викачували «вроки». П. Марія зазначила: «Але, я у воді зварила траву да той водою давай умівать, да молитві читать і заговори». О. Тиховська у своїй монографії присвяченій дослідженню магії жителів Закарпаття, пише, що «вода наділена цілющою силою, є помічною при різних життєвих обставинах» (Тиховська, 2021: 167). Докладно про

ритуальне використання води в обрядовій (календарній та родинній) магії описано також в монографії Л. Горошко-Погорецької «Вода в ритуалі: карпатська традиція» (Горошко-Погорецька, 2021).

Усі інформаторки з Рокитнівщини повідомили про те, що починають та закінчують замовляння молитвою «Отче наш», у чому вбачається синкретизм дохристиянських та християнських вірувань, причому цій молитві надають особливого значення. Зосібна п. Лідія сказала, що коли «взяті яйце та покачаті тільки злякану дітину просто з молитвою “Оченаш”, то ляк може покінуть». Також за гріх вважається займатися магічними діями в неділю, бо, за словами цієї ж інформаторки, і «свата вода не допоможе». Щодо цього Л. Мусіхіна пише: «Категорично заборонено вишіптувати у свято та неділю, вони нізащо не стануть до діла, оскільки цього дня зцілення може відбутися тільки за сприяння лукавого, бо добрі божественні сили не працюють, а тільки Богу моляться» (Мусіхіна, 2012: 23). Стосовно ж кількості повторів замовлянь, то інформаторки називали 3, 7 або 9 разів. Символіка цих чисел є достатньо досліджена в літературі.

Існують різні погляди й перекази щодо смерті знахарів та відьом. Зокрема, на Поліссі побутують найбільш архаїчні, наприклад, про їх «дводушшя» або «повернення» після смерті та «шкоду», якщо вони не передали комусь свій «дар», що можна зробити, коли хтось візьме у вмираючого знахаря з рук будь-яку річ. Тому, якщо цього не хотіли, то намагалися його не торкатися. А без цього знахар(ка) довго мучилися, і єдиним виходом було зробити у стелі, а то й у даху дірку, крізь яку могла б вийти із тіла душа «великого грішника», при цьому треба було, аби глина зі стелі впала на губи відьмі чи відьмаку, як їх іноді називали. Це

найбільш поширені розповіді. Окремі мені довелося чути на початку 1990-х років на Дубровиччині. Щодо цього І. Беньковський ще у XIX столітті записав цікаві розповіді про те, що смерть знахарів є мученицькою і довготривалою, вони помирають декілька днів і навіть тижнів, іноді по три дні ревуть «по-товарачи дивними, нелюдськими голосами, що аж волосся стає дибки» (Беньковський, 1896: 240). Особливо цікавим є запис автора розповіді Федора Ярощука із с. Плесни Волинської губернії про те, як його батько помирав 3 роки («не жиє і не вмирає»), і про обряд, який використав син за порадою старого діда із «маточиною» від колеса без шпиць, аби допомогти йому померти (Беньковський, 1896: 240–242).

Про те, як убезпечитися від «нечистого» покійника, який приходить, лякає, шкодить і навіть може «звести зі світу», розповіді на Поліссі включали варіації, описані в літературі: зробити отвір у домовині, «щоб виходила душа» (Милорадович, 1993: 60), кололи їх тіло шилом, а в домовину клали залізо і свячений мак, мотивуючи це тим, що «тоді прийдеш, як мак перелічиш і залізо перегризеш» (Ульяновська, 1992: 74), вбивали осиковий кілок у могилу, домовину і навіть у груди покійнику (іноді такий ритуал проводили й для самогубців, оскільки вони, за уявленнями, могли стати упирами (Мусіхіна, 2012: 206).

За ранньохристиянськими уявленнями, знахарі та «шептухи» були великі грішники, бо у замовляннях-молитвах зверталися до сил природи, її сутності, яка в певний час і за певних умов може допомогти чи нашкодити людині як частині природного континууму. Наразі такі уявлення та обряди поховань фактично не діють, а опитані знахарки вважають себе ревними християнками, часто відвідують церкву, хоч тексти замовлянь, які перейняли в

основному спадково, використовують давні, із дохристиянською символікою. Саме тому в замовляннях з'являються молитва «Отче наш», Діва Марія, Божа Матір, св. Петро і Павло і т. п. Як простежуємо із зачинів та кінцівок записаних на Рокитнівщині замовлянь, зверталися в основному до християнських святих: «Не сама я приступаю, Господь пристає. Не сама я допомагаю Господь допомагає» (п. Марія); «Господі, поможи мені, рабе Божій (ім'я) ружу виговорити»; «Вуж, вуж вийди з хлева, бо як вийде святий Миколай архангел, то порубає да посіче тебе своїм мечем» (п. Катерина). Описуючи процес християнізації замовлянь, В. Ятченко зазначає, що «головним напрямком укорінення християнства в українські замовляння стала своєрідна травестія – поступове переодягання язичницького тексту у релігійні штативи. На початку травестія виявлялась у наділенні християнських персонажів, які вводились у замовляння тими ж функціями, якими раніше наділяли старих богів, предків і божеств» (Ятченко, 2001: 85).

Якщо проаналізувати структуру текстів поліських замовлянь, то загалом можемо стверджувати, що більшість із них (це простежуємо й в інших опублікованих джерелах) трьохкомпонентні (ознака епічності) та містять вступ (зачин), основну частину й кінцівку.

У зачинах, що можна простежувати із записаних від інформаторок текстів, найчастіше використовуються звертання до вищих сил («Не сама я приступаю, Господь пристає, не сама я допомагаю Господь допомагає»; «Несе Божа Маті ключі на правой руці. В церкві ворота відкриває і (ім'я) проход відкриває»; Господі поможи мені, рабе божій (ім'я) ружу виговорити»), звернення до усіх хвороб чи конкретної, використовуючи форми наказу або прохання

(«Виходь всяка болєзнь з єтоє людїни (ім'я). З кості, з жил, із сугав, з кровє, з тєла, з мязь»; «Відмовляю, відговоряю. Стань, кров, на рані, як вода на Йордані»; «На каменє, на островє, на световой горє, бєгло три рекі»; «Вразо-разочко, ти моя паночко, просью тєбє...»), апелювання до явища, предмета чи істоти, які заподіяли шкоду («На зорі під дубом, а на ньому гніздо, а в тому гнізді лежить змія Шкарупєя»).

Кінцівки таких замовлянь також можуть містити християнську символіку або й давнішу, «відсилання» хвороби «де люди не ходют...» або елемент «домовляння» з хворобою, проте перед фінальним словом «замок», після якого чи замість нього зараз найчастіше вживають лексему «амінь», що «закриває» текст, забезпечуючи його дієвість, що також вичленовуємо із записаних замовлянь («Ангели Божіє, приступайте, рождєную-хрєщеную, з бєди визволяйтє. Хвороба від (ім'я) відступає, хвороба рабу Божу покїдає. Хвороби цьоєї бїльшє не матї, Господь і Божа Матї нехай помогают. Амінь»; «Дє сонцє не сходить, дє курачий голос не заходить. Амінь. Замок»; «Лєтї туда, скуль прилєтєв, туда й лєтї, туда куда надумавсє туда і лєтї»; «Мєнє покїдай, я ж з тобою гарно балакаю. Амінь»).

Іноді в кінцівках або коментарях знахарки (що потрібно робити далі) простежується апелювання до днів тижня або часу загалом («Я сказала, щоб покї вона ішла на перехрєсток в сєреду, то читала молитву»; «А моє слова до Бога отнесї, нїдєля з понєдєлком, вовторок з сєредою, чєтвєр з пятніцою, а субота сама – хвороби нєма, хвороба тєбє (ім'я) мїнає. В нїдєлю сонцє пуднїмає, хвороба від (ім'я) відступає»). Подеколи спостєрігаємо й «відсилання» до визначєного чи «нєпроговорєного» мїсця, наприклад, на роздорїжжє («перехрєсток») чи «звїдки прїйшло, туди

йді»). Роздоріжжя уособлює символіку лімінальності, зони «міжсвіття», де, як правило перебувають, особливо вночі, злі сили, які мають забрати зло й від людини. Очевидно, саме тому нічого не можна піднімати на перехрестях.

Основна частина замовлянь, у тому числі й поліських структуруються по-різному, як і містять різні художні засоби: найчастіше використовуються звертання, подеколи принцип аналогії, зіставлення, градацію, рідше зустрічаємо діалоги або полілоги. Часто деякі із цих елементів поєднуються, наприклад, звертання і градація, як у замовлянні від «ляку», записаному від п. Марії: «Я вас віганяю, від цього дітяті (ім'я), від всього света, от етого чада. Ідіть по белому свету. А я вас виганяю із серца, і пуд серца, з льогкіх, з пуд льогкіх, з тела, з пуд тела, з кішок, з пуд кішок, з жалудка, з пуд жалудка. Виганяю тебе, ляк, переляк, з рук, з плечей, з локтьов, з долонь, з пальцов, з ніг, з колін, з літок, з пят, з шиї, з косток. Віганяю тебе з тела, души, з голови цього дітяті (ім'я). Амінь. Замок».

Принцип аналогії в поєднанні із звертанням простежується у замовлянні для зупинки кровотечі, зафіксованому від п. Ганни: «На световой горе, бегло три рекі: одна водяна, одна медова, третя кровава. Я водяну вилю, медяну вип'ю, а кроваву я замовляю перестать текті на (ім'я) Божому. Амінь».

Як бачимо, в основній частині замовляння може бути розлогий перелік місць, куди відсилаються хвороби або «ляк», «вроки». П. Катерина надиктувала перелік «шептань» із такими відсиленнями: «Болєзнь, ляк починалі отсылать туда, откуда вон прийшов, або до того, хто його заподєєв, чоловіку пуд шапку, дєвци пуд венєц. Або віганялі в якієсь места, де людє не ходят, казалі: “Іді себе, де ветьор не веє, де сонце не грєє, де місяц не сходить”»;

«Йди собі, переляче, за крутіє гори, да за бистріє води, да за темніє леса, да за скоріє ветра, да за жовтіє песка. Де ветьор не веє, де сонце не грее, де сонце не сходить, де курачий голос не заходіт» (у цьому замовлянні досить прозоро простежується паралель із чарівними казками).

Можна помітити, що у цих замовляннях простежується певна «формульність». Такі сталі вислови, особливо щодо місця відсилання хвороби чи іншого зла, заподіяного людині, – один із чинників легкого запам'ятовування і, як наслідок, збереженості текстів. На це свого часу звернув увагу дослідник народної творчості М. Номис, зазначивши, що «могутня сила замовлянь полягає саме у відомих і споконвічно усталених формулах; наскільки швидко забуті чи змінені формули – закляття не дійсне. Це переконання змусило з особливою турботливістю оберегати саме слово замовлянь, берегти його, немов святиню» (Номис, 1993: 374).

Як бачимо із наведених вище прикладів поліських замовлянь, досить часто у них використовується астральна символіка: сонця, місяця, зорі/зірок, і не тільки при відсиланні хвороб та «вроків» туди, «де сонце не грее, де місяц не сходить». Сонце завжди світить та гріє, тому використовується у побажаннях та порівняннях позитивного змісту й настрою («девонька, як соненько»), рідше, коли потрібно, аби сонце щось «спаліло».

Більш сакральним часом вважається ніч та її «володар» – місяць, пошанування якого у слов'ян було ранішим. Тому, як вважає П. Знойко, «місяць – головне божество астральної тріади у слов'ян». У вербальній та загалом okazіональній магії використовуються стани й фази місяця (молодий, старий, повня, підповня, зростаючий, спадаючий), зважаючи на те, чи замовляють на «убування»

чогось, чи на «прибування». Досить розлого символіка замовлянь, в тому числі й астральна, проаналізована у коментарях М. О. Новикової до видання «Українські замовляння» (Новикова, 1993: 199–305). М. Дмитренко у монографії «Символи українського фольклору» наголошує, що «Місяць є символом циклічного ритму часу. Його фази – зародження, зникнення, поява – символізують безсмертя, а також постійне оновлення. Власне, також є велика віра у чарівну силу молодого, Місяця – молодика, від которого залежить любов, здоров'я, а також врожай» (Дмитренко, 2011: 142). Водночас місяць поєднує покоління живих і мертвих, на чому особливо часто акцентується у замовляннях. Тому вищезазначений автор пише: «На молодий місяць люди застосовували лікувальну магію слова, звертаючись саме до місяця, адже коли його не було на небі, то він сходив у потойбічний світ, у світ мертвих. Вважалося, що місяць може забрати в людей хвороби і віднести у те мертве царство без повернення. Недарма місяць, вмираючи, зникає, а коли з'являється, то люди просять у нього допомоги» (Дмитренко, 2011: 109–110).

Символіка зорі прозоро апелює до дівочого/жіночого начал. У магічних текстах на Рокитнівщині їх найчастіше використовують для замовляння «криксів», «нічниць» у маленьких дітей (коли маленькі діти не сплять, плачуть). Слово «крикси» пояснюють як «злі очі», тобто – дитина не спить після того, як хтось її «наглянув».

Варто звернути увагу на той факт, що в поліщуків, у силу закоріненості й відносно безперервного розвитку культури, чітко простежуються віра у злі сили, які повсякчас підстерігають людину та можуть негативно впливати на її здоров'я. Відповідно, на протигагу злу виробилися захисні прийоми як невід'ємна і дуже істотна

частина народної медицини – магічні дії знахарів та «шептух», які широко застосовували молитви і замовляння (словесні формули), використовуючи різні атрибути щодо конкретної до ситуації. Тут і досі живе віра у магічну силу слова, яку підсилюють певними умовами: пора доби («зранку до схід сонця чи у полудне, ввечері»), місце шептання («під піччю, на порозі, у курнику, на смітнику, у току»). Як заважала, наприклад, п. Катерина, якщо прокляття (або його вимовляння) було сказане опівночі або в полудень напередодні важливих календарних свят, то його реалізація могла бути надзвичайно швидкою та ефективною.

Серед зафіксованих на Рокитнівщині замовлянь найбільше за тематикою й змістом від хвороб «тілесних» та «пороблених». Як засвідчує аналіз записів, у цьому дещо віддаленому й древньому регіоні віра в магічну силу слова ще жива і, як вважають багато жителів, досить дієва. Серед низки недугів, яких позбуваються за допомогою замовлянь у комплексі з певними діями «шептух» слід назвати «ляк» (або «переляк»), «золотнік» (опущення шлунка, яке могло з'явитися при підніманні чогось важкого, іноді ще називають «зірвати враз»), «родиме» (епілепсія), «рожа» (запалення на шкірі), кровотеча, «крикси», «вроки» (дитячі хвороби, особливо пов'язані з плачем, тривогою, безсонням) та деякі інші. Наприклад, п. Ганна поділилася текстом замовляння від «золотніка» (опущення шлунка): «Вразо-разочко, ти мой панночко, прошю тебе, молю тебе, нізким поклоном, добрим словом, доброю годіною, доброю часіною, до (ім'я) не ходить, кості не ломить, у бокі не вступать, под груді не колоть, із серца кров не смоктать, не пить і есті не мешать. Золотий веночок ти звішала з грудей. Як ти, то котіса да пуд пол закотіса, да золотим обручом

возміса, да в тому месці, де тобе приказано, там остановіса. Тобі там і єсті, і питі, і гулять, і буять, а крещеного (ім'я) спокій треба дати». Або: «Золотнічок, леті туду, скуль прилетев, туду й леті, туду, куду надумався, туду і леті, а до мене ти не довжен лететь, мене покидай, я ж з тобою гарно балакаю. Амінь». У цьому тексті простежуємо звертання до конкретної хвороби, намагання з нею «домовитися». Як правило, при цьому хворий животом лягає на клубок пряжі і підкочує його вверх, або знахарка такі ж дії виконує стиснутим кулаком. Подекуди «золотнік» та «враз» розділяли, але пояснення зводилися до одного – «зірваного живота». Особливо це небезпечно було жінкам, адже це місце виношування дитини.

Деякі інші «хвороби» також, за розповідями, можуть бути пов'язані. Наприклад, п. Марія розповіла, що коли у дитини не «викачати» вчасно сильний переляк, то це може спричинити навіть «епілепсію», або «падучу» чи «чорну» хворобу.. Вона це робила за допомогою яйця, яке потім вибивали «на воду», аби побачити, а тоді разом з водою могли віддавати собаці, «щоб вигавкав», «пускали за водою», на річку або «туди, де люди не хотять». Жінка розповіла: «В череп'яну міску вілівала я воду, брала волосся дітяті, маті держала над дітям міску, а я з восковою свечкою шептала: Матір Божа, Бог – хранитель, допоможеть мені з етого дітяті злого духа гнати. Віходьте страхи, ляки, переляки, Віходьте злиє сили, духі. Я вас заклекаю, матір Божа допомагає. Я вас віганяю, від цього дітяті (ім'я) від всього света, от етого чада. Ідеть по белому свету...». Далі частина замовляння використана вище, де йдеться про художні засоби замовлянь.

Як виявилось, що саме для викачування переляку чи не найчастіше зверталися й до інших, опитаних нами

«шептух». Зокрема, п. Лідія повідомила такі тексти: «Ляк перляк, людський іді тудя зоткуль прийшов або тудя кудя не хоч, до того хто тебе не жде, за темніє леса, за пустіє поля, за густіє бори, там де люди не роблять робот, туди де Господь не заходіт, бо там нічого не родіт, хай буде так. Амініь»; «Виходь, ляк і всяка болєзнь з етоє людїні (ім'я): з кості, з жил, із сустав, з крове, з тела, з мяз, іді, де ветьор не веє, де сонце не грєє, де око Боже не заходіть, де хати людськіє не стоять, де вогне Божіє не горят, де собака не бреше, де девка коси не чеше – там вам свободу мать». А ще вона повідомила: «Ніколі не шепчу ляк беременим, бо вона з матери може до дітяті перейті». Як можемо помітити, ці тексти містять вищезазначені ознаки та символіку.

Усі інформаторки також згадували такі «ганджі», з якими до них часто зверталися, як «зглаз», «вроки», «зурочення», що за наслідками є досить близькими – людина починає ніби безпричинно хворіти, може навіть померти. Тому теж важливо вчасно звернутися по допомогу. Різниця між цими «шкодами» полягає в тому, що «зглазити», або «накинути недобрим оком», можна і не бажаючи зла іншим, просто, за словами п. Катерини, «людїна мала такіє очі» і могла навіть сама про це не знати. Тому вона «всігда при себе носіла жмуток заговороних трав, якіє от злого ока мне служилі. Я людям часто одробляла те, шо тие баби робилі, то той жмуток був як місцем, де я все їх поробі отдавала, я його часто паліла, тие хвороби і злості з тим жмутком разом». Зурочення відрізнялося тільки тим, що, маючи «поганиє очі, людїна ще й дуже комуь позавідовала».

За свідчення п. Марії, саме із заздрості окремі люди навіть «робілі пороби», і від цього теж є замовляння: «Якшо вноче побачиш ту жонку, то треба казати: іди до чорта, вон

тебе привйов ліхо робить, як вон тебе привйов ліхо робить, то хай тебе і забере і твоє ліхо, а не то шоп твоє ноги ніде не ходили, руки нішо не робили, язик нічого не казав, а очі нічого не бачили, щоб спокою тебе і на цьому светі вже не було. Або казали: ти принесла мне зло-клад, то щоб вон вілез на тебе, як не на тебе, то на твоїх дєтях, щоб до сьомого колена спокою не було. Бог все бачить і все чує, хай те, що ти мене робіш робитса тебе». Це свідчить про те, що замовляннями не тільки лікували хвороби, завдяки їм оберігали себе і своє житло, рідних, господарство від різних поганих дій, які намагались вчинити інші.

Стосовно такої хвороби, як «рожа», з якою звертаються на Поліссі до «шептух», то вона, мабуть, найбільш відома в медицині й супроводжується почервонінням, запальним процесом на шкірі, найчастіше рук та ніг. Але лікується вона довго, іноді, як зазначила, п. Ганна, самі лікарі «тіхенько» відправляють до неї таких хворих, аби «спаліті рожу». Тоді недуга минає набагато швидше. Жінка поділилася таким замовлянням: «Господі поможи мені, рабе Божій (ім'я) ружу виговорити. Я виговарюю, вимовляю, на чийся лози засилаю, де вітер не віє, де сонце не гріє. Тут тобі не стоять, опухом не грать, наривами не зривать. Од вітру, од води, од людєй. Я тебе виговорюю на ліса, болота, на глибокії моря. Рабу божу не муч, за нею не ходи, на ній не сиди. Тут тобі більш не бувати, білу кість не ламати, червону кров не смоктать, синіх жил не стягати, рум'яного тіла не чіпати».

Символічний ритуал «спалювання» рожі, очевидно, застосовується за принципом «подібне породжує подібне», оскільки вона червона і вогонь також цього кольору. Цей ритуал знахарі, як розповіла далі п. Ганна, подеколи навіть використовують для діагностування хвороби. На враженій

ділянці шкіри спалюють лляне клоччя, і «колі іскри вгору, то це ружа, а колі падають вниз, то ні». Під час спалювання п. Ганна використовує замовляння: «Спалюю я на рабі Божій ружу водяну, вогняну, рожову, свинячу, конську, людську і всяку. Нехай вуна (ім'я) обминає і більше її тіло не чіпає».

Деякі «шептухи» уміли вправляти вивихи, зрушення хребців, зупиняти кров та «заговорювати» зубний біль, а деякі навіть були повитухами. Усі ці дії, відповідно, супроводжували тексти «примовок». Наприклад, замовляння «од крові», записане від п. Ганни, яке наведене вище, коли ми говорили про використання принципу аналогії. П. Катерина, згадувала про свою «бабу», яка теж «умела шептати» і водночас була повитухою: «Я помню вона всігдa просіла, щоб при родах церковний вівтарь відкривали, коси жонци розплетала, одін раз в жонки поганіє роди були. Як баба казала, то чоловік жонки брав ту жонку пуд руки да трусів, щоб скорей рожала. А моя баба молитву в той час читала, вона просіла в Бога одчинить дванадцять царських врат і одкрити вхід, щоб дитятко младенець вийшло на світ». Згадувала вона й інші замовляння своєї «баби», коли пологи проходили «як положено»: «Несе Божа Маті ключі на правій руці. В церкві ворота одкриває і (ім'я) проход одкриває. Ви, кості-мості, розойдіться, що Бог дав, хлопчик чи дівчинка, на цей світ появ'ється». Після пологів «баба» дякувала Богу за поміч: «А после того як дитятко народітса, то казали. Спасібі Господі спасібі, Божа маті, шо змогли на світ нове дітя прийняті, царськіє ворота закриваюца, роженіца очищається, дитятко светом напувається. Потім баба помогала жонци очистіца, место дітяті треба щоб вийшло, то казала: Очищайса мілая, як душа в церковци чистітса,

да вставай своє дітятко молоком напуваті. А колі жонка вже не хотела дітей, то баба попувину зав'язувала лляним прядивом зав'язуючи, примовляла: “Зав'язую щастя, здоров'я і многії літа”, “Зав'язую тобі щастя і здоров'я, і вік довгий, і розум добрий”, а якщо діти ще планувалися, то зав'язували конопляним прядивом – “щоб дитина була плодовитою”, “щоб у жонки діти велися”». Зараз, як зазначила п. Катерина, коли жінку везуть до лікарні народжувати, то деякі односельці приходять і просять її молитися за легкі пологи: «Я не ішла до роженіци, дома за їє здоров'я молилася. Замовляння – ето тие самие молитві, только по іншому проговоруяца. Відчиняйтеся ворота, маті Божа прийшла дітя в пелені принесла. Маті Божа в пелені принесла, маті земна дітя принела, маті Божа жонци (ім'я) очистіца помогла. Забрала злих зміїв – то хвороби ліхіє».

Небагато замовлянь господарського циклу вдалося записати від згаданих інформаторок на Рокитнівщині. Найпоширенішими були тексти замовлянь, які використовувалися для тварин і людей від укусу змії, що водилися в лісовій та болотистій місцевості. Змії особливо небезпечні були при зборі ягід. П. Ганна розповідала: «Колі змея укусіть корову чи коня, або як змія молоко в корови смоктала, як свиня поросілас чи корова телілас, да погано, то тож мене звалі, або просілі у людей, щоб передалі, да я дома шептала. Колі змея кусала тварин то шепталос: “На зорі під дубом, а на ньому гніздо, а в тому гнізді лежить змія Шкарупєя. Вийми, ти змія, свою отруту назад, а коли не зробиш цього, то будеш покарана батогом”. Або ще таке, якщо гадюка людину вкусила: “На сухий калині сидить змеюка і опускає своє жало в чисте море, на дні моря лежить великий білий камінь, від якого не було плоду, як від жала

ходу. Вийди, злая отруто, з людіни, щоб не настала скрутна година”». Ці відомості можна доповнити розповіддю п. Катерини: «Колі вуж пив молоко в корови: “Вуж, вуж вийди з хлева, бо як вийде святий Миколай архангел, то порубас да посіче тебе своїм мечем”. Або коли «гадина» вкусила корову: “Забірай свой яд, гад, бо як не будеш свій яд забирати, то буде Адам пожарі пускати, буде тебе всяк губити і гнобити. Нехай вищі сили корові допомагають, яд випускають, силу вертають, молоком напувають. Амінь”».

Висновки

Зараз на Рокитнівщині, за розповідями, вдаються по допомогу до «шептухи» рідко, у випадку легкої тілесної хвороби (головний біль «через вітьор», сквозняк, «рожу», «погане око» та ін., подеколи для закріплення лікарського результату зцілення, відганяння «вроків» або «крикливців» у немовлят, від укусу змій, або це господарські замовляння, що сприяють кращому врожаю хліба чи городніх культур, а також є «помічними» при народженні чи догляданні тварин. П. Ганна з цього приводу зазначила: «Я ранше багато, дочечко, знала всяких заговорів, але забула трохи, люди пересталі ходять да просять щось їм пошептати. Зараз мало людей хто в таке верить, все по больніцам лечатся». Це свідчить про те, що замовляння як народна вербальна магія втрачають свою первинну роль і функції. Саме тому, очевидно, інформаторки погодилися ділитися цими текстами.

Отже, як можемо висновувати, замовляння до сьогодні залишаються важливим об’єктом наукових фольклористичних студій. Складність їх дослідження полягає у зменшенні безпосередніх носіїв цього жанру, неpubлічному характері текстів. Водночас підкуповує їх багаторівнева структура, співвідношення форми і змісту,

поєднання слова й символу, специфіка інтерпретації, оригінальні художні засоби, які в інших текстах не використовуються.

Замовляння – це архаїчна єдність слова і дії, тексту і магічного ритуалу. У текстах замовлянь відкривається давній світогляд слов'ян, їх світобачення та світорозуміння, метафорично відчувається єдність з природою, вони пронизані давніми образами, їх взаємозалежністю та взаємообумовленістю. Тому зрозуміло, чому така практика не схвалюється християнською церквою та набирає з часом ознак синкретизму. Як можна помітити із зафіксованих поліських замовлянь на Рокитнівщині, давні природні та християнські образи у замовляннях диференціюються чітко, хоч і переплетені дуже тісно.

Зараз стає все важче віднайти справжніх народних «шептух», знахарів, які володіють такими текстами. Тому важливим бачиться оприлюднення записаних на Поліссі текстів. Адже що далі, то більше простежуємо, що культура замовлянь з кожним роком втрачається через сучасні глобалізаційні процеси, технізацію життя, розвиток точних наук, медицини, які породили недовіру до цих текстів. Менше стало і справжніх народних медіумів, тому тих, які з'являються, іменують по-сучасному – «екстрасенсами», практики яких часто перетворюються в спосіб заробляння коштів, що уже саме собою нівелює суть таких дій, оскільки за них в народі плату не брали, і тим більше не визначали її розміру й не вимагали.

Конфлікт інтересів. Авторка декларує, що не має конфлікту інтересів.

Політика використання III. Авторка декларує, що не використовувала III в процесі цього дослідження.

Література

Беньковский Ив. (1896). Смерть, погребение и загробная жизнь по понятиям и верованиям народа. *Киевская старина*, 9, 229–261.

Горошко-Погорецька Л. (2021). *Вода в ритуалі: карпатська традиція*. Львів: Інститут народознавства НАН України.

Губко О., Кметь М. (1992). *Українська народна магія і ваше здоров'я та благополуччя*. Здобунівська друкарня Рівненського облполіграфвидаву.

Гунчик І. (2011). *Український магично-сакральний фольклор: структура тексту та особливості функціонування: монографія*. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка,

Гунчик І. (1996). Народні молитви та замовляння у фольклористичних дослідженнях О. О. Потебні. *Фольклористичні зошити: Зб. наук. ст.* Луцьк: ПВНЦ НАНУ. Вип. 1, 20–24.

Дмитренко М. (2011). *Символи українського фольклору: Монографія*. Київ: УЦКД.

Дунаєвська Л. (2001). Замість передслова. *Українська народна магія: поетика, психологія*. Упоряд. Т. Полковенко. Київ: Бібліотека українця. (с. 3–5).

Знойко П. (1990). Міфи Київської землі і події стародавні. Київ: Молодь.

Ігнатенко І. (2016). *Народна медицина і магія українців*. Харків: Клуб сімейного дозвілля.

Магія слова. Українські замовляння: поетика, психологія, обрядовість: хрестоматія. (2024). Упоряд. В. П. Фісун; за ред. О. В. Наумовської. Київ: ВПЦ «Київський університет».

Милорадович В. (1993). *Українська відьма*. Київ:

Наукова думка.

Мусіхіна Л. (2012). *Магія українців устами очевидця*. Київ: ТВО «Гамазин».

Наумовська О. (2024). «З їдної землі родилися...». *Магія слова. Українські замовляння: поетика, психологія, обрядовість: хрестоматія*. / упоряд. В. П. Фісун ; за ред. О. В. Наумовської. Київ : ВПЦ «Київський університет» (с. 5–16).

Номис М. (1993). *Українські прислів'я, приказки і таке інше*. Упоряд. прим., вступ. ст. М. М. Пазяк. Київ: Либідь, (репринтне відтворення видання 1864 року).

Павлов О. Поетика замовлянь. *Магія слова. Українські замовляння: поетика, психологія, обрядовість: хрестоматія*/ Упорядник В.П. Фісун; за ред. О.В. Наумовської. Київ: ВПЦ «Київський університет» (с. 21–37).

Словник символів культури України. (2002). За заг. редакцією В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. Київ: Міленіум.

Соляр О. (2005). *Українські народні замовляння: питання походження і поетики*. Дис. канд. філол. наук: 10.01.07. Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Львів.

Сумцов Н. (1896). *Пожелания и проклятия*. Харьков: Тип. Губ. Правления.

Українські магичні замовляння. (2020). Упоряд. В. Креслав. Київ: Вид-во ФОП Стебеляк.

Українські замовляння. (1993). Упоряд. М. Н. Москаленко; автор передмови та коментаря М. О. Новикова; редактор І. М. Римарук. Київ: Дніпро.

Ульяновська С. (1992). Магічні елементи поліського поховального ритуалу. *Народна творчість та етнографія*, 2, 69–74.

Тиховська О. (2021). *Магія та міфологія в українському фольклорі Закарпаття: етнопсихологічний аспект*. Ужгород: РІК-У.

Шкарбан А. (1997). Народна медицина Київського Полісся. *Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження*. Випуск 1, 204–217.

Ятченко В. (2001) *Про розвиток духовності українського етносу дохристиянської доби*. Київ: Наукова думка.

Польові записи від чотирьох інформаторок із двох сіл Рокитнівського р-ну Рівненської обл.

References

Benkovskiy Yv. (1896). Smert, pohrebenye y zahrobnaia zhyzn po poniatiyam y verovanyiam naroda. [Death, burial and afterlife according to the concepts and beliefs of the people]. *Kyevskaia staryna*, 9, 229–261 [in Russian].

Horoshko-Pohoretska L. (2021). *Voda v rytuali: karpatska tradytsiia*. [Water in ritual: Carpathian tradition] Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Hubko O., Kmet M. (1992). *Ukrainska narodna mahiia i vashe zdorovia ta blahopoluchchia*. [Ukrainian folk magic and your health and well-being]. Zdolbunivska drukarnia Rivnenskoho oblpolihrafvydavuv [in Ukrainian].

Hunchyk I. (2011). *Ukrainskyi mahichno-sakralnyi folklor: struktura tekstu ta osoblyvosti funktsionuvannia: monohrafiia*. [Ukrainian magical-sacral folklore: text structure and features of functioning: monograph]. Lviv: LNU im. Ivana Franka [in Ukrainian].

Hunchyk I. (1996). Narodni molytvy ta zamovliannia u folklorystychnykh doslidzhenniakh O. O. Potebni. [Folk prayers and incantations in folklore studies by O. O. Potebnia]. *Folklorystychni zoshyty: Zb. nauk. st.* Luts'k: PVNTs NANU. Vyp. 1, 20–24 [in Ukrainian].

Dmytrenko M. (2011). *Symvoly ukrainskoho folkloru: Monohrafiia*. [Symbols of Ukrainian folklore: Monograph] Kyiv: UTsKD [in Ukrainian].

Dunaievskia L. F. (2001). Zamist peredslova. [Instead of a preface]. *Ukrainska narodna mahiia: poetyka, psykholohiia*. Uporiad. T. Polkovenko. Kyiv: Biblioteka ukraintsia (s. 3–5) [in Ukrainian].

Znoiko P. (1990). *Mify Kyivskoi zemli i podii starodavni*. [Myths of the Kievan land and ancient events]. Kyiv: Molod [in Ukrainian].

Ihnatenko I. (2016). *Narodna medytsyna i mahiia ukraintsiv*. [Folk medicine and magic of Ukrainians]. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia [in Ukrainian].

Mahiia slova. Ukrainski zamovliannia: poetyka, psykholohiia, obriadovist: khrestomatiia. [The Magic of Words: Ukrainian Charms: Poetics, Psychology, Rituals: An Anthology]. (2024). Uporiad. V. P. Fisun; za red. O. V. Naumovskoi. Kyiv: VPTs «Kyivskiy universytet» [in Ukrainian].

Myloradovych V. (1993). *Ukrainska vidma*. [Ukrainian witch]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Musikhina L. (2012). *Mahiia ukraintsiv ustamy ochevydtsia*. [The magic of Ukrainians through the eyes of an eyewitness]. Kyiv: TVO «Hamazyn» [in Ukrainian].

Naumovska O. (2024). «Z yidnoi zemli rodylysia...».[«Born from the same land....»]. *Mahiia slova. Ukrainski zamovliannia: poetyka, psykholohiia, obriadovist:*

khrestomatiia. Uporiad. V. P. Fisun; za red. O. V. Naumovskoi. Kyiv: VPTs «Kyivskiy universytet» (с. 5–16) [in Ukrainian].

Nomys M. (1993). *Ukrainski pryslivia, prykazky i take inshe. [Ukrainian proverbs, sayings, and so on]*. Uporiad. prym., vstup. st. M. M. Paziak. Kyiv: Lybid, (reprintne vidtvorennia vydannia 1864 roku) [in Ukrainian].

Pavlov O. D. Poetyka zamovlian. [The Poetics of incantations]. *Mahiia slova. Ukrainski zamovliannia: poetyka, psykhohiia, obriadovist: khrestomatiia/* Uporiadnyk V.P. Fysun; za red. O.V. Naumovskoi. Kyiv: VPTs «Kyivskiy universytet» (s. 21–37) [in Ukrainian].

Slovyk symboliv kultury Ukrainy. [Dictionary of symbols of Ukrainian culture] (2002). Za zah. redaktsiieiu V. P. Kotsura, O. I. Potapenko, M. K. Dmytrenka: Milenium.

Soliar O. (2005). *Ukrainski narodni zamovliannia: pytannia pokhodzhennia i poetyky. [Ukrainian folk incantations: questions of origin and poetics]* : Dys. kand. filol. nauk: 10.01.07. Lvivskiy natsionalnyi un-t im. Ivana Franka. Lviv[in Ukrainian].

Sumtsov N. (1896). *Pozhelanyia y proklyatiia. [Wishes and curses]*. Kharkov. Typ. Gub. Pravlenia [in Russian].

Ukrainski mahichni zamovliannia. [Ukrainian magic incantations]. (2020). Uporiad. V. Kreslav. Vyd-vo FOP Stebeliak.

Ukrainski zamovliannia. [Ukrainian incantations]. (1993). Uporiad. M. N. Moskalenko; avtor peredmovy ta komentaria M. O. Novykova; redaktor I. M. Rymaruk. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].

Ulianovska S. (1992). Mahichni elementy poliskoho pokhovalnoho rytualu. [Magical elements of the Polissya funeral ritual]. *Narodna tvorchist ta etnohrafii*, 2 , 69–74 [in Ukrainian].

Tykhovska O. (2021). *Mahiia ta mifolohiia v ukrainskomu folklori Zakarpattia: etnopsykhologichnyi aspekt*.

[Magic and mythology in Ukrainian folklore of Transcarpathia: ethnopsychological aspect]. Uzhhorod: RIK-U [in Ukrainian].

Shkarban A. (1997). Narodna medytsyna Kyivskoho Polissia. [Folk medicine of Kyiv Polissya]. *Polissia Ukrainy: materialy istoriko-etnohrafichnoho doslidzhennia*. Vypusk 1, 204–217 [in Ukrainian].

Yatchenko V. (2001) *Pro rozvytok dukhovnosti ukrainskoho etnosu dokhrystyianskoi doby*. [On the development of spirituality of the Ukrainian ethnic group in the pre-Christian era]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Polovi zapysy vid chotyrok informatorok iz dvokh sil Rokytnivskoho r-nu Rivnenskoï obl.

Рукопис статті отримано 23 березня 2026 року.

Рукопис статті прорецензовано 15 березня 2026 року.

Рукопис затверджено до публікації 21 квітня 2026 року.

Інформація про автора

Янковська Жанна Олександрівна, доктор філологічних наук, професор, професор кафедри філософії та культурного менеджменту Національного університету «Острозька академія» (НаУОА)

Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-7846-2796>

E-mail: zanna.malva@gmail.com

Yankovska Zhanna Oleksandrivna, Doctor of Philology, Professor, Professor of the Department of Philosophy and Cultural Management at the National University of Ostroh Academy (NAU)

Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-7846-2796>

E-mail: zanna.malva@gmail.com